

Force Majeure ako okolnosť vylučujúca protiprávnosť v medzinárodnom investičnom práve

Chovancová, K.*

CHOVANCOVÁ, K.: Force Majeure ako okolnosť vylučujúca protiprávnosť v medzinárodnom investičnom práve. *Právny obzor*, 105, 2022, č. 3. s. 191 – 204. <https://doi.org/10.31577/pravnyobzor.2022.3.02>

Force Majeure as a Circumstance Excluding Wrongfulness in International Investment Law.

Force majeure is today accepted as a fairly classical topic and the circumstance, excluding wrongfulness of the state doing in majority of the world legal systems. Within the realm of international investment law, it belongs to the most frequently applied circumstances excluding wrongfulness with the level of its use, increased considerably in the last decade. The coronavirus pandemic has enlivened the concept of force majeure in many areas of law, including international investment law. It also proved to be a good source of an ongoing debate on importance of force majeure for international investment and commercial community. This article is an attempt to inform this debate. Except for introducing force majeure in international law and its purpose, this study presents a brief account of international disputes, in which the force majeure clause is applied very often. It examines the historical development of force majeure in international law and introduces its codified version. As the story develops, it makes three intertwined observations. The universal, one size fits all force majeure is an illusion. Today we may distinguish three its variations already in international law. First, when applied as a circumstance, excluding the wrongfulness under the ILC Articles, it excuses an internationally illegal and involuntary act of the state. Second, it may be applied as a circumstance, claimed in connection with reviewing due diligence, and finally as the force majeure clause in international agreements, tailored according to its common law perception. Without hesitation, it is exactly the second permutation of force majeure, which has a strong potential to be the most reliable for the host states, defending themselves against foreign investors, especially when force majeure is applied in the event of armed conflict.

Key words: *force majeure, international public law, international investment law, circumstances excluding wrongfulness, state responsibility*

Úvod

„Force majeure nie je magický talizman – nedá sa vždy uplatniť za účelom vyhnutia sa zmluvným záväzkom, ktoré je možné plniť len s vysokým stupňom obťažnosti.“¹ Autom spomenutého výroku je potrebné dať za pravdu, univerzálne platná „force majeure“ („vyššia moc“) naozaj neexistuje a v súčasnom medzinárodnom práve môžeme rozlíšiť už tri jej koncepty.² Má pôvod v rímskom práve³ a nie je možné pomýliť si ju s mladšou

* Doc. JUDr. Katarína Chovancová, PhD., LL.M., MCI Arb, Ústav štátu a práva SAV, v. v. i., Bratislava.

** Tento príspevok je súčasťou riešenia projektu VEGA 2/0102/21.

¹ BEHRMANN, A., SMITH, J. The Importance of a Strong Force Majeure Clause in an Unstable Geopolitical Environment. In *The Journal of World Energy Law and Business*. Vol. 8, 2015, No. 2, p. 120.

² ZRILIC, J. Armed Conflict as Force Majeure in International Investment Law. In *Manchester Journal of International Economic Law*. Vol. 16, 2019, No. 1, p. 28 – 56.

³ Uplatnenie vyššej moci za účelom ospravedlnenia neplnenia záväzku v dôsledku neodvratiteľnej nepredvídateľnej udalosti je späté s princípom *impossibilia nulla obligatio*, zadaným v Justinianových Digestách.

doktrínou „*nepraktickosti*“⁴, typickou pre USA, ani so starším „*marením*“⁵ zmluvy či s reštriktívne poňatým „*act of God*“, príznačným pre common law, a to napriek tomu, že všetky spomenuté doktríny sú v praxi uplatňované v súvislosti s nepredvídateľnými nekontrolovateľnými udalosťami, ktoré nie je možné ani pri maximálnom úsilí odvrátiť. Ide o nepopierateľnú skutočnosť, i keď vo vede medzinárodného práva príležitostne dochádza k nevhodnému zovšeobecňovaniu, keď sa považujú „*všetky tieto pojmy za zastrešujúce vlastne len jeden pojem, ktorý sa stal známym ako vyššia moc*“.⁶

Podľa sudcu Holmesa⁷ z Najvyššieho súdu USA povinnosť plniť zmluvu v common law „*znamená predpoklad, že musíte zaplatiť odškodnenie, ak zmluvu neplníte - a neznamená to nič iné*“. Ide o výrok striktný – povinnosť zmluvného plnenia by tak totiž znamenala, že v prípade akéhokoľvek porušenia zmluvných ustanovení je zmluvná strana, porušujúca zmluvu, vždy povinná zaplatiť odškodnenie. Je však potrebné si uvedomiť, že spomenutý výrok odznel v rámci Holmesovej teórie zmluvného práva v r. 1897. V tom čase sa vyššia moc aplikovala „*ako doktrína vnútroštátneho práva, prenesená do medzinárodnej jurisprudencie za účelom umožnenia vyhnutia sa zodpovednosti štátu, ktorá by v opačnom prípade vznikla*“⁸ s cieľom zbaviť sa zodpovednosti za vznik vnútroštátnych nepokojov alebo aj občianskej vojny.

Za typický príklad konfliktu považovaného za vyššiu moc sa označovala napr. občianska vojna v USA, čo však neznamenalo, že každá občianska vojna vznikla v dôsledku vyššej moci. Súčasne sa vyššia moc využívala aj v kontexte nárokov vzniknutých v dôsledku nedostatočnej ochrany cudzincov v hosťovských štátoch,⁹ a bola vnímaná ako opisný pojem, označujúci v špecifických prípadoch externé udalosti, ako napr. spomínanú občiansku vojnu v USA. Pohodlné označovanie externých udalostí, pri ktorých aktívnu účasť štátu – porušovateľa medzinárodného záväzku na vzniku udalosti vyššej moci nebolo možné ani pri maximálnom úsilí vylúčiť, však pôsobilo rozpačito. Uplatnenie vyššej moci v medzinárodnom práve verejnom tak bolo v 19. storočí vnímané pomerne negatívne, čo vyvolávalo nedôveru aj pri jej využití v súkromnom práve v zmluvných doložkách vyššej moci.

Začiatkom 20. storočia sa vyššia moc stáva už samostatným právnym pojmom a zaraďuje sa (v reštriktívnej forme s názvom „*act of God*“) ako jedna z príčin dodatočnej nemožnosti plnenia, vzťahujúcej sa (nielen) na zmluvné povinnosti. Podľa Corbina,¹⁰ ak „*v prípade existencie zákonnej povinnosti, zakotvenej v zmluve alebo inak, sa požadova-*

⁴ Impracticability. Bližšie KELLEY, J. D. So What's Your Excuse – An Analysis of Force Majeure Claims. In *Texas Journal of Oil, Gas & Energy Law*. Vol. 2, 2007, No.1, p. 91 – 117.

⁵ Frustration.

⁶ DELLINGER, M. Rethinking Force Majeure in Public International Law. In *Pace Law Review*. Vol. 37, No. 2, 2017, p. 458.

⁷ HOLMES, W. O. The Path of Law. In *Harvard Law Review*. Vol. 10, 1897, p. 461.

⁸ GOEBEL, J. International Responsibility of States for Injuries Sustained by Aliens on Account of Mob Violence Insurrections and Civil Wars. In *American Journal of International Law*. Vol. 8, 1914, p. 813.

⁹ PADDEU, F. *Justification and Excuse in International Law*. Cambridge : Cambridge University Press, 2018, p. 289.

¹⁰ CORBIN, A. Supervening Impossibility of Performing Conditions Precedent. In *Columbia Law Review*. Vol. 22, 1922, p. 422.

né plnenie stane nezákonným alebo objektívne nemožným, povinnosť zaniká.“ *Lex non cogit ad impossibilia* teda zjavne platilo v rovnakej miere v r. 1922 ako dnes.

Dnes je už vyššia moc ako „zjavne klasická záležitosť“¹¹ akceptovaná ako okolnosť, vylučujúca protiprávnosť konania štátu v zmysle článkov ILC o zodpovednosti štátu za medzinárodne protiprávne správanie, prijatých Komisiou OSN pre medzinárodné právo v r. 2001 (Články ILC)¹² vo väčšine svetových právnych systémov a je považovaná za jeden zo základných právnych princípov s tzv. metaprávnym charakterom, keďže základom všetkých žalôb, uplatňujúcich vyššiu moc, je „v ľudskom myslení hlboko zakorenená idea zodpovednosti a morálky“.¹³ Z hľadiska medzinárodného investičného práva patrí spolu s krajinou núdzou za najčastejšie namietané okolnosti vylučujúce protiprávnosť v investičných sporoch¹⁴ medzi hosťovskými štátmi a zahraničnými investormi.¹⁵ Zrejme nikoho neprekvapí, že v rámci historického vývoja bola vyššia moc nesprávne zamieňaná s krajinou núdzou, pretože oba koncepty sú si navzájom podobné.¹⁶

Súčasne nemožno opomenúť, že i keď je vzrast popularity uplatnenia doložky vyššej moci v medzinárodnom investičnom práve záležitosťou nedávnou, základným pilierom pre medzinárodné investičné tribunály týkajúcim sa podmienok a následku uplatnenia vyššej moci v investičných sporoch, je bohatá staršia judikatúra Iránsko-amerického národného tribunálu.¹⁷ Od založenia v r. 1981 v rámci Alžírskych deklarácií¹⁸ za účelom urovnania krízy v iránsko-amerických vzťahoch¹⁹ je dodnes považovaný za jeden z najväčších systémov rozhodovania medzinárodných sporov s ohľadom na počet rozhodovaných prípadov a uplatnených finančných nárokov.²⁰

Doložka vyššej moci sa často využíva aj v medzinárodných investičných sporoch medzi investormi – medzinárodnými ropnými spoločnosťami a hosťovským štátom (alebo jeho štátnou ropnou spoločnosťou)²¹ z vládnych zmlúv v ťažobnom priemysle v sú-

¹¹ THIBIERGE, L. Force Majeure and Its Effects. In *International Business Law Journal*. Vol. 6, 2017, p. 603.

¹² International Law Commission, *Draft Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts*, U. N. Doc. A/56/10 (2001).

¹³ PADDEU, F. *Justification and Excuse in International Law*, p. 285.

¹⁴ KRIEBAUM, U., DOLZER, R., SCHREUER, CH. *Principles of International Investment Law*. Oxford : Oxford University Press, 2022, p. 297.

¹⁵ BRUNNER, CH. *Force Majeure and Hardship under General Contract Principles: Exemption for Non-performance in International Arbitration*. The Hague : Kluwer Law International, 2008, p. 314.

¹⁶ BJORKLUND, A. K. *Emergency Exceptions: State of Necessity and Force Majeure*. In MUCHLINSKI, P. et al. *The Oxford Handbook of International Investment Law*. Oxford : Oxford University Press, 2008, p. 6.

¹⁷ Iran-United States Claims Tribunal (IUSCT).

¹⁸ Algiers Accords (Algiers Declarations). The General Declaration, The Claims Settlement Declaration, 1981.

¹⁹ LEW, J., MISTELIS L. A., KROLL, S. *Comparative International Commercial Arbitration*, The Hague : Kluwer Law International, 2003, p. 43 – 44. Pozri aj *United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (US v. Iran)*, Judgment, 1980 I. C. J., (24 May).

²⁰ BÖCSKTIEGEL, K-H. Chapter 6. The Iran-United States Claims Tribunal: A Unique Example of Arbitrating for Peace. In FRANKE, U., MAGNUSSON, A. (eds.) *Arbitrating for Peace: How Arbitration Made a Difference*. The Hague : Kluwer Law International, 2016, p. 92.

²¹ CHILDS, T. The Current State of International Oil and Gas Arbitration In. *Texas Journal of Oil, Gas and Energy Law*. Vol. 13, No. 1, 2018, p. 1 – 22.

vislosti s ťažbou ropy a zemného plynu. Obdobné využitie má aj v energetickom sektore napr. v Iraku, Líbyi, ako aj Bielorusku²² v prípadoch, keď vláda host'ovského štátu vytvorí investorom také „priaznivé podmienky“, že môžu len naivne riskovať porušenie zavedených hospodárskych sankcií a plniť si zmluvné záväzky naďalej, alebo ďalšie zmluvné plnenie racionálne odmietnuť, aj keď riskujú zmluvnú zodpovednosť.

Z tohto dôvodu je len logické, že vo väčšine medzinárodných obchodných zmlúv bude zakotvená alebo precízne naformulovaná doložka vyššej moci, v ktorej zmluvné strany „výslovne prerozdelia riziko zadefinovaním toho, čo konkrétne predstavuje vyššiu moc“²³, prípadne sa spoliajú na vzorové doložky „force majeure“. Praktická ICC force majeure doložka Medzinárodnej obchodnej komory v Paríži²⁴ je určite dobrým dôkazom adaptácie doložky vyššej moci potrebám medzinárodnej obchodnej komunity, a je to práve adaptácia doložky vyššej moci, rezonujúca v poslednom období v súvislosti s pandémiou COVID-19.

Dlhohrvajúca pandémia oživila nielen klasický koncept vyššej moci, ale aj doložky o neprimeraných ťažkostiach osobitne v dlhodobých medzinárodných zmluvách.²⁵ Dôvodom je rozsah pandémie ako globálnej krízy, negatívne ovplyvňujúcej najmä medzinárodné zmluvy s víziou rapídneho nárastu súvisiacich medzinárodných investičných aj obchodných sporov. Ako upozorňuje Berger,²⁶ „pandémia COVID-19 vyprodukuje roky, ak nie dekády post pandemického súdneho konania a arbitráže“. Ovplyvnila aj rozhodovanie medzinárodných investičných sporov prostredníctvom zavedenia nových „technik krízového manažmentu“²⁷ rozhodovania sporov. Pandémia vážne zasiahla aj sektor energetiky, pričom osobitné škody spôsobila najmä v sektore ťažby ropy a zemného plynu a v sektore elektrickej energie.²⁸ Súčasne nastolila špecifické otázky v medzinárodnom práve súkromnom²⁹ a v medzinárodnom práve verejnom zase vyvolala debatu o covidových žalobách.³⁰

²² BNN ANALYSES. Belarus' Belaruskali Threatens Lithuania's Conservatives-led Cabinet [online], 2021, [cit. 30. 01. 2022]. Dostupné na: <https://bnn-news.com/belarus-belaruskali-threatens-lithuanias-conservatives-led-cabinet-230775>.

²³ AUGENBLICK M., BOUSSEAU, A. B. Force Majeure in Tumultuous Times: Impracticability as the New Impossibility – It's Not as Easy to Prove as You Might Believe. In *Journal of World Investment & Trade*. Vol. 13, 2012, p. 59.

²⁴ The ICC Force Majeure Clause, 2020.

²⁵ Hardship clause. BERGER, K. P. Adaptation of Long-Term Contracts by International Arbitrators in the Face of Severe Economic Disruptions: Three Salient Problems. In *Journal of International Arbitration*. Vol. 37, 2020, No. 5, p. 589 – 606.

²⁶ BERGER, K. P., BEHN, D. Force Majeure and Hardship in the Age of Corona: A Historical and Comparative Study. In *McGill Journal of Dispute Resolution*. Vol. 6, 2019 – 2020, No. 4, p. 78 – 130.

²⁷ WAHAB, M. S. A. *Dispute Prevention, Management and Resolution in Times of Crisis Between Tradition and Innovation*. In *International Arbitration and the COVID-19 Revolution*. In SCHERER, M., BASSIRI, N. et al. (eds.) The Hague : Kluwer Law International, 2020, p. 1.

²⁸ HARIDI, S. A. F., ZIMMERMAN, S. L. Chapter 13: COVID-19 and Energy Disputes in International Arbitration and the COVID-19 Revolution. In SCHERER, M., BASSIRI, N. et al. (eds.) *International Arbitration and the COVID-19 Revolution*. The Hague : Kluwer Law International 2020, p. 231.

²⁹ TSANG, K. From Coronation to Coronavirus: Covid-19 Force Majeure and Private International Law. In *Fordham International Law Journal*. Vol. 44, 2020, No. 1, p. 187 – 232.

³⁰ PAPANINSKIS, M. Covid-19 Claims and the Law of International Responsibility. In *Journal of International Humanitarian Legal Studies*. Vol. 11, 2020, p. 311 – 330.

Výrok sudcu Holmesa dnes tak čiastočne stratil význam, berúc do úvahy využitie podnetnej³¹ vyššej moci v medzinárodnom práve, kde je vyššia moc v zmysle výroku práve „*to iné*“, čo zmluvná strana môže vo výnimočných situáciách vhodne uplatniť. Vskutku, vyššia moc je jedinečná. Po prvé, keď sa aplikuje ako okolnosť vylučujúca protiprávnosť podľa článku 23 článkov ILC, jej uplatnenie – na rozdiel od krajnej núdze³² alebo protiopatrení³³ v súvislosti s protiprávnym aktom štátu – ospravedlňuje nedobrovoľné medzinárodne protiprávne konanie štátu. Po druhé, jedinečná je jej variabilita – v súčasnosti je uplatniteľná už v rámci troch konceptov, ako sú okolnosť, vylučujúca protiprávnosť v zmysle článkov ILC, okolnosť namietaná v súvislosti s posudzovaním miery vynaloženej náležitej starostlivosti (t. j. *due diligence*), a súčasne ako doložka vyššej moci v investičných aj v klasických medzinárodných obchodných zmluvách.³⁴

Unikátny je aj novodobý vývoj vyššej moci, keďže obdobím jej najdynamickejšieho vývoja bolo 19. storočie paralelne s položením základov ochrany cudzincov v hosťovských štátoch v podobe medzinárodného minimálneho štandardu.³⁵ Práve vtedy sa postupne formovali jej štyri základné prvky, z ktorých minimálne dva (nepredvídateľnosť a neodvratiteľnosť) sú dnes občas spochybňované pre klimatickú zmenu.

1. Historický vývoj a základná charakteristika

Expanzia uplatnenia vyššej moci ako ospravedlnenia medzinárodne protiprávneho konania štátu v 19. storočí sa spája s nedostatočnou ochranou cudzincov na území hosťovských štátov v podobe rôznych konfliktov, ktorým štáty nedokázali zabrániť. Následne sa pri riešení sporov prostredníctvom diplomacie a pred špeciálnymi komisiami snažili zbaviť vlastnej zodpovednosti. Okrem manipulovania so štandardom ochrany cudzincov im vyššia moc prišla vhod, a tak sa využívala na ospravedlnenie protiprávneho konania štátu doslova od bombardovania až po ozbrojené potýčky.

Extrémnu prax mnohé štáty odsúdili, aj keď sa nesprávne zamerali na zdôraznenie spôsobenia škody hosťovským štátom namiesto hľadania príčinnej súvislosti medzi samotnou vyššou mocou a spôsobenou škodou. Na druhej strane však bolo pozitívne, že v rámci jej uplatnenia sa namietala externalita, neodvratiteľnosť a nepredvídateľnosť. Nemožno tak poprieť, že spolu s rozhodovaním vzniknutých sporov spomenutá prax prispela k sformovaniu základných prvkov vyššej moci, neskôr prevzatých aj Komisiou OSN pre medzinárodné právo v rámci kodifikačného procesu okolností vylučujúcich protiprávnosť v medzinárodnom obyčajovom práve. Navyše, spomenuté spory „sa

³¹ THIBIERGE, L. *Force Majeure and Its Effects*, p. 603.

³² Necessity. Article 25 ARSIWA. CHOVANCOVÁ, K. The Use and Misuse of the Customary International Law Doctrine of Necessity in International Investment Arbitration. In *Právny obzor*. Vol. 102, 2019, Special Issue, p. 55 – 71.

³³ Countermeasures. Article 22 ARSIWA. CHOVANCOVÁ, K. Countermeasures and their (In)Comparable Congruence in International Investment Arbitration & the WTO Law. In *Czech Yearbook of Public & Private International Law*. Vol. 8, 2017, p. 461 – 477.

³⁴ ZRILIC, J. *Armed Conflict as Force Majeure in International Investment Law*, p. 28.

³⁵ International minimum standard (IMS).

osvedčili ako plodný základ rozvoja a formovania nielen práva zodpovednosti štátu vo všeobecnosti, ale aj konsolidácie a konfigurácie konceptu force majeure v medzištátnych vzťahoch³⁶.

Vyššia moc sa postupne zmenila z opisného pojmu na právne pravidlo týkajúce sa nemožnosti plnenia, v ktorom do popredia vystupovala vôľa štátu a súčasne aj nemožnosť plnenia – materiálna (druhovo)³⁷ a absolútna³⁸ s výnimočnou možnosťou nižšieho stupňa relatívnej nemožnosti plnenia³⁹. Ak štát neplnil svoj medzinárodnoprávny záväzok nedobrovoľne v dôsledku externej udalosti so špecifickými náležitosťami, vyššia moc bola ako obrana štátu k dispozícii.⁴⁰ Napriek častému využitiu v prvej polovici 20. storočia nemala vyššia moc kodifikovanú podobu, ani štáty, ani Komisia OSN pre medzinárodné právo však jej význam nespochybňovali. Vyššia moc tak bola bez váhania zaradená v kodifikačnom procese medzi päť okolností vylučujúcich protiprávnosť konania štátu v rozpore s medzinárodnoprávnym záväzkom už do I. správy Komisie o zodpovednosti štátu, prezentovanej prof. Amadorom v roku 1956.⁴¹ V roku 1979 už VIII. verzia správy zadefinovala vyššiu moc ako okolnosť vylučujúcu protiprávnosť, „vzťahujúcu sa na nemožnosť plnenia záväzku v dôsledku vonkajšej prírodnej alebo antropogénnej neodvratiteľnej a nepredvídateľnej udalosti.“⁴²

V súčasnosti je vyššia moc zakotvená ako jedna zo šiestich okolností⁴³ vylučujúcich protiprávnosť správania štátu v rozpore s medzinárodným právom v článku 23 článkov ILC – v uznávanej kodifikácii medzinárodného obyčajového práva. Okolnosti vylučujúce protiprávnosť v zmysle článkov ILC sa vzťahujú rovnako na medzinárodné protiprávny akt štátu zahrňujúci porušenie záväzku štátu, obsiahnutého v pravidle všeobecného medzinárodného práva, ako aj na porušenie záväzkov z medzinárodných zmlúv, jednostranných aktov štátu atď. Účelom ich uplatnenia nie je ukončenie porušovaných záväzkov, ale ospravedlnenie neplnenia medzinárodných záväzkov štátu, ak uplatnená okolnosť vylučujúca protiprávnosť trvá.

³⁶ PADDEU, F. *Justification and Excuse in International Law*, p. 290.

³⁷ *Russian Claim for Interest on Indemnities (Russia/Turkey)*, Award (11 Nov 1912) PCA Case No. 1910-02 a *Rainbow Warrior (New Zealand v France)* 20 RIAA 215 (1990).

³⁸ Nižší stupeň nemožnosti plnenia by vyššiu moc menil na krajnú núdzu. K absolútnej nemožnosti plnenia pri uplatnení vyššej moci v praxi anglických a francúzskych súdov napr. SMITH, J. D. *Impossibility of Performance as an Excuse in French Law: The Doctrine of Force Majeure*. In *Yale Law Journal*. Vol. 45, 1936, p. 454.

³⁹ Relatívna nemožnosť plnenia bola neskôr pretransformovaná do podoby tiesne v článkoch ILC.

⁴⁰ Rovnako sa menil aj dôvod jej účinku vo forme zbavenia sa zodpovednosti štátu za protiprávne správanie sa. Obrana štátu uplatnením vyššej moci bola najprv odôvodňovaná vylúčením príčinnej súvislosti medzi konaním štátu a spôsobenou škodou, neskôr sa zdôrazňovala už nedobrovoľnosť konania štátu, pretože aj keď štát škodu spôsobil, ak konal nedobrovoľne, nebol dôvod na odmietnutie uplatnenia obrany vyššej moci – to by odporovalo samotnej podstate vyššej moci.

⁴¹ BJORKLUND, A. K. Chapter 16: *The Necessity of Sustainable Development?* In SEGGER, M.C., GEHRING, M.W. et al. *Sustainable Development in World Investment Law, Global Trade Law Series*. Vol. 30. The Hague : Kluwer Law International, 2011, p. 378.

⁴² PADDEU, F. *Justification and Excuse in International Law*, p. 290.

⁴³ Súhlas, sebaobrana, protiopatrenia, tieseň, krajná núdza (consent, selfdefence, countermeasures, distress, necessity, force majeure). Articles 20 – 25 ARSIWA.

Podľa čl. 23 ods.1 článkov ILC je protiprávnosť konania štátu, ktoré nie je v súlade s jeho medzinárodným záväzkom, vylúčená, ak ho zapríčinila vyššia moc, t. j. existencia neodvratiteľnej sily alebo nepredvídateľnej udalosti⁴⁴ nekontrolovateľnej štátom, v ktorej dôsledku sa plnenie záväzku štátu stalo objektívne nemožné.⁴⁵ Článok 23 ods. 2 písm. a) však vzápätí pôsobnosť vyššej moci logicky vylučuje v prípadoch, ak vyššia moc nastala v dôsledku konania štátu,⁴⁶ ktorý sa jej dovoľáva (alebo nastala aj v kombinácii konania tohto štátu a iných faktorov), prípadne v súlade s čl. 23 ods. 2 písm. b) štát zohľadnil riziko vzniku vyššej moci vopred – uplatnenie vyššej moci ako okolnosti vylučujúcej protiprávnosť by sa vtedy javilo byť v rozpore s *bona fide*.

Typickým prvkom vyššej moci, vyplývajúcim z jej samotnej definície, je absolútna absencia voluntarizmu, zdôraznená kvalifikovanou „neodvratiteľnou silou“ v čl. 23 ods. 1 článkov ILC. Štát neporuší medzinárodnoprávny záväzok, pretože to považuje v určitej situácii za výhodné, ale z toho dôvodu, že nemá žiadnu inú možnosť konať tak, aby záväzok neporušil. Podľa komentára k článkom ILC⁴⁷ vyššia moc nastane, pretože štát je donútený konať v rozpore s vlastným medzinárodnoprávnym záväzkom.

Pokiaľ ide o nepredvídateľnosť ako ďalšiu náležitosť vyššej moci, nepredvídateľná udalosť v zmysle čl. 23 ods. 1 článkov ILC nesmie byť len „nepredvídateľná“, ale súčasne aj taká, že ju nie je možné ľahko predvídať. V opačnom prípade by nebola zo strany porušovateľa nekontrolovateľná, čo je ďalší základný prvok vyššej moci. Pri plnení kritéria nekontrolovateľnosti zase nie je podstatné, či ide o vlastné konanie/nekonanie povinného alebo externú udalosť, „*skôr je dôležité, či uvedené konanie alebo nekonanie môže byť povinnému subjektu pričítateľné ako výsledok jeho vlastného úmyselného správania*“.⁴⁸

Napriek tomu, že je vyššej moci prisudzovaný abstraktný charakter a v rámci okolností vylučujúcich protiprávnosť v medzinárodnom práve je vnímaná ako tradičný inventár, je stále sa vyvíjajúcim konceptom a súčasne je aj praktická „*a relevantná v mnohých rôznych situáciách, ktorým štáty musia čeliť*“⁴⁹. Najčastejšie uvádzaným príkladom je neodvratiteľná prírodná sila – napr. cunami, povodeň alebo hurikán. V praxi je však ich počet vyšší, a to aj v rámci pôsobnosti vyššej moci podľa článku 23 článkov ILC, zatiaľ čo pôsobnosť doložiek vyššej moci v medzinárodných obchodných zmluvách môže byť ešte širšia⁵⁰ za predpokladu súladu s kogentnými ustanoveniami rozhodného práva zmluvy a zásady dobrej viery.

⁴⁴ Môže ísť o prírodný jav, alebo antropogénnu udalosť, alebo aj o ľudskú intervenciu, ktoré spôsobia objektívnu nemožnosť plnenia medzinárodného záväzku bez zavinenia štátu – porušovateľa záväzku.

⁴⁵ Napr. PADDEU, F. *Justification and Excuse in International Law*, p. 286.

⁴⁶ *Libyan Arab Foreign Investment Company (LAFICO) v Republic of Burundi*, Award (4 March 1991), 96 ILR, p. 279.

⁴⁷ Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts with commentaries 2001, p.76.

⁴⁸ BJORKLUND, A. K. *Emergency Exceptions: State of Necessity and Force Majeure*, p. 499.

⁴⁹ DELLINGER, M. *Rethinking Force Majeure in Public International Law*, p. 460.

⁵⁰ Externou udalosťou považovanou za vyššiu moc tak môže byť napr. aj ozbrojený konflikt, štrajk, revolúcia, ale aj hospodárska kríza atď. Bližšie ZAMANI, J., FIROOZMAND, M. R. *Force Majeure in International Contracts: Current Trends and How International Practice is Responding*, p. 397 – 412.

Pokiaľ ide o uplatnenie vyššej moci v zmysle článkov ILC, je nutné ju odlíšiť nielen od zmluvnej doložky vyššej moci v medzinárodnej obchodnej praxi, ale aj od dodatočnej nemožnosti plnenia podľa čl. 61 ods. 1 Viedenského dohovoru o zmluvnom práve.⁵¹ Obdobne, zatiaľ čo doložka vyššej moci bude formulovaná v medzinárodnej obchodnej zmluve⁵² v rámci autonómie zmluvných strán s vypovedaním zmluvy ako jedným z jej dôsledkov, účelom uplatnenia vyššej moci v zmysle článku 23 článkov ILC je dočasné ospravedlnenie protiprávneho správania štátu v rozpore s jeho záväzkom v rámci medzinárodného práva verejného.⁵³

V súvislosti s účelom vyššej moci nie je možné opomenúť polemiku v medzinárodnoprávnej teórii ohľadne jej klasifikácie ako ospravedlnenia, resp. zdôvodnenia porušenia medzinárodnoprávneho záväzku. Najnovšie teórie sa prikláňajú k vyššej moci ako ospravedlneniu, pretože „je individualizovaná, keďže sa vzťahuje skôr na štát než na jeho konanie a aj na nedobrovoľnosť konania štátu – porušovateľa medzinárodnoprávneho záväzku“.⁵⁴ Nedobrovoľnosť protiprávneho konania v dôsledku úplnej absencie voľby, spôsobená neodvrátenou silou, nezahrňuje prvok slobodnej voľby v rámci nedobrovoľnosti ako normatívneho konceptu. Preto je uplatnenie vyššej moci v zmysle článku 23 aj akceptované ako obrana štátu voči zodpovednosti za porušenie medzinárodnoprávneho záväzku. V širšom kontexte zodpovednosti štátu v medzinárodnom práve, založenej na existencii slobodnej vôle, keď štát je spôsobilý konať, bežne je tak možné skonštatovať, že ak je uvedená spôsobilosť narušená donútením štátu konať nedobrovoľne, štát môže byť ospravedlnený z právnych následkov protiprávneho konania – to je nakoniec aj zmysel vyššej moci, ktorej oporou je teória slobodnej voľby.

2. Využitie vyššej moci v medzinárodnom investičnom práve

Napriek tomu, že sa problematika vyššej moci v medzinárodnom investičnom práve sporadicky objavovala v judikatúre Medzinárodného súdneho dvora a vo viacerých známych medzinárodných investičných ad hoc arbitrážach,⁵⁵ rozhodujúcich investičné spory v oblasti ťažby prírodných zdrojov, za zásadný medzník v jej uplatnení a v rozhodovacej praxi medzinárodných súdov a tribunálov vôbec sa právom považuje jednak založenie stáleho Iránsko-amerického nárokového tribunálu, a najmä jeho rozhodovacia prax, ako aj bohatá judikatúra, na ktorú sa medzinárodné investičné tribunály dodnes odvolávajú. Okrem toho sa tribunál pre iránskych a amerických investorov stal historic-

⁵¹ Vienna Convention on the Law of the Treaties 1969.

⁵² ZAMANI, J., FIROOZMAND, M.R. Force Majeure in International Contracts: Current Trends and How International Practice is Responding. In *Arbitration International*. Vol. 33, 2017, No. 3, p. 395 – 413.

⁵³ Obdobne nemožnosť plnenia podľa článku 61 Viedenského dohovoru o zmluvnom práve oprávňuje zmluvnú stranu uplatniť nemožnosť jej plnenia jednak ako dôvod na prerušenie vykonávania zmluvy, ale súčasne aj na odstúpenie alebo vypovedanie zmluvy v prípadoch, zakotvených v čl. 61 ods. 2. Článok 61 tak operuje na širšom fóre, pretože zatiaľ čo sa vyššia moc v zmysle článku 23 článkov ILC uplatní pri porušení jedného medzinárodnoprávneho záväzku štátu, článok 61 VCLT sa vzťahuje na prerušenie, prípadne aj vypovedanie medzinárodnej zmluvy.

⁵⁴ PADDEU, F. *Justification and Excuse in International Law*, p. 324.

⁵⁵ CHOVANCOVÁ, K. *International Arbitration of Investment Disputes: Introduction and Basic Characteristics*. Žilina : Eurokódex, 2009, p. 43 – 45.

ky prvým medzinárodným rozhodovacím orgánom, na ktorý sa mohli so svojimi žalobami obrátiť priamo bez využitia diplomatickej ochrany.

Vzhľadom na živý obchodný styk USA a Iránu pred krízou bola vecná príslušnosť tribunálu veľmi rozsiahla. Tribunál rozhodoval o otázkach, typických pre medzinárodné právo verejné (napr. vyhostenie cudzincov, vyvlastnenie zahraničných investícií alebo interpretácia medzinárodných dohôd), až po spory týkajúce sa akreditívov, bankových záruk a omeškania zmluvných platieb v rámci medzinárodných obchodných zmlúv typických pre medzinárodné obchodné právo. Uplatnenie vyššej moci zohľadňoval klasický koncept v súlade s medzinárodným obyčajovým právom a považoval nepokoje a štrajky počas iránskej islamskej revolúcie za „*také sociálne a hospodárske sily, ktoré ani pri náležitej starostlivosti zo strany štátu neboli štátom kontrolovateľné*“.⁵⁶

Z judikatúry tribunálu vo všeobecnosti vyplýva, že „*plnenie zmluvných záväzkov na území Iránu minimálne mohlo byť považované za nemožné alebo prerušené v kritickom období od februára do mája 1979 v dôsledku vyššej moci*“.⁵⁷ Tribunál však vždy rozhodoval s ohľadom na okolnosti konkrétneho prípadu. Uplatnenie vyššej moci v jednom spore tak viedlo len k dočasnému suspendovaniu zmluvy v dôsledku vyššej moci v súlade so zmluvnou doložkou vyššej moci,⁵⁸ zatiaľ čo v iných sporoch bola pretrvávajúca vyššia moc počas iránskej revolúcie akceptovaná ako dôvod ukončenia zmluvy v dôsledku úplnej nemožnosti jej plnenia.⁵⁹

Pokiaľ ide o aktuálny rozsah využitia vyššej moci v medzinárodnom investičnom práve, miera jej využitia sa zvýšila v poslednej dekáde bez ohľadu na vplyv pandémie COVIDU-19. V medzinárodnej arbitrážnej praxi sa v investičných sporoch medzi štátmi a investormi využíva rovnako ako okolnosť, vylučujúca protiprávnosť konania štátu v súlade s medzinárodným obyčajovým právom v zmysle článkov ILC napr. aj v prípade ozbrojeného konfliktu,⁶⁰ občianskych nepokojov,⁶¹ alebo – ako už spomínaná „force majeure“ zmluvná doložka s taxatívnym výpočtom prípadov vyššej moci podľa konceptu common law,⁶² zakotvená v investičnej zmluve, uzavretej priamo medzi investorom

⁵⁶ MARTINEZ, A. Part III Chapter 13: Invoking State Defenses in Investment Treaty Arbitration. In WAIBERL, M. KAUSHAL, A. et al. (eds.) *The Backlash against Investment Arbitration*. The Hague : Kluwer Law International, 2010, p. 317.

⁵⁷ BÖCSKTIEGEL, K.-H. Chapter 6: The Iran-United States Claims Tribunal: A Unique Example of Arbitrating for Peace, p. 100.

⁵⁸ Zmluvné strany po skončení revolúcie neprejavili snahu o ukončenie zmluvného vzťahu. *Amoco International Finance Corporation v. the Government of the Islamic Republic of Iran*, Award (Jul. 14, 1987), 15 Iran-U.S. Cl. Trib. Rep.189. *Phillips Petroleum Company Iran v. The Islamic Republic of Iran & the National Iranian Oil Company*, Award (Jun. 29, 1989), 21 Iran-U. S. Cl. Trib. Rep.79.

⁵⁹ *Gould Marketing, Inc. v. Ministry of National Defense of Iran*, Interlocutory Award (Jul. 27, 1983), 3 Iran-U. S. Cl. Trib. Rep. 147.

⁶⁰ Napr. *Gujarat State Petroleum Corporation (India), Alkoor Petroo Limited (India), Western Drilling Contractors Private Limited (India) v. Republic of Yemen (Yemen)*, *The Yemeni Ministry of Oil and Minerals* (ICC Case No. 19299/MCP), Award of 10 July 2015.

⁶¹ AL-RASHID, M., BARDYN, U., GOLENDUKHIN, L. Investment Claims Amid Civil Unrest: Questions of Attribution and Responsibility. In *BCDR International Law Review*. Vol. 3, 2016, No. 2, p. 212.

⁶² REISMAN, W. M., CRAWFORD, J. R. et al. (eds.) *Foreign Investment Disputes: Cases, Materials and Commentary*. The Hague : Kluwer Law International, 2014, p. 898.

a štátnym podnikom host'ovského štátu. Obdobne sa vyššia moc uplatní v rámci ochrany investora v medzinárodnej investičnej arbitráži, iniciovanej na základe dohody o ochrane a podpore zahraničných investícií.⁶³

V poslednom období v súvislosti s uplatnením vyššej moci v medzinárodných investičných sporoch v prípade ozbrojeného konfliktu rezonuje jej najnovšie klasifikovaný koncept, modifikujúci povinnosť náležitej starostlivosti (*due diligence*). Host'ovské štáty totiž v prípade nepokojov alebo teroristických útokov nie sú schopné dostatočne chrániť zahraničné investície na ich území, prípadne môžu byť vtedy donútené k poškodeniu investícií vo verejnom záujme a následkom platobnej neschopnosti nevedia ani plniť finančné zmluvné záväzky voči investorom.

Z uvedeného vyplýva, že pre oblasť medzinárodného investičného práva je príznačné uplatnenie vyššej moci v dôsledku porušenia záväzkov host'ovského štátu voči investorovi nekonaním – napr. neposkytnutím dohodnutých služieb, z dôvodu nedostatočnej prevencie, ktorej dôsledkom je slabá ochrana zahraničnej investície na území host'ovského štátu, alebo omeškaním s platbami pre investora.⁶⁴ Z hľadiska frekvencie je tak uplatnenie druhého konceptu vyššej moci v medzinárodnom investičnom práve typické skôr pri porušení pozitívneho záväzku host'ovského štátu chrániť investorov s *due diligence* voči násilným aktom, ktoré sú príčinou poškodenia alebo zničenia investície.

Vznik povinnosti *due diligence* v medzinárodnom investičnom práve je spätý so vznikom medzinárodného minimálneho štandardu fyzickej ochrany cudzincov v host'ovských štátoch v rámci medzinárodného obyčajového práva. *Due diligence* sa už začiatkom 20. storočia stala jeho súčasťou a od jej zabezpečenia pri ochrane cudzincov pred fyzickým násilím závisel vznik zodpovednosti host'ovského štátu v prípadoch, ak došlo na jeho území k fyzickým útokom na cudzincov. Rozhodujúce tribunály a komisie obvykle posudzovali stupeň kontroly štátu nad vlastným územím, predvídateľnosť násilia a aj poškodenia majetku cudzincov v host'ovskom štáte, pričom obdobné posúdenie *due diligence* neskôr prevzali aj medzinárodné investičné tribunály.

V súvislosti s povinnosťou kompenzácie host'ovským štátom za škodu spôsobenú zahraničným investorom má nepochybne zmysel odlišenie prvého konceptu vyššej moci ako okolnosti vylučujúcej protiprávnosť konania štátu v zmysle čl. 23 článkov ILC v rámci zodpovednosti štátu v medzinárodnom práve od druhého konceptu vyššej moci ako externej udalosti, resp. situácie, v ktorej štát poruší svoje záväzky voči investorom konaním alebo nekonaním, v každom prípade však v dôsledku nedostatočnej *due diligence*. Oba koncepty sa čiastočne prekrývajú, zatiaľ čo však *due diligence*⁶⁵ je v medzinárodnom investičnom práve súčasťou primárnych pravidiel medzinárodného práva⁶⁶

⁶³ AL-RASHID, M., BARDYN, U., GOLENDUKHIN, L. *Investment Claims Amid Civil Unrest*, p. 206.

⁶⁴ Úspešnosť uplatnenia vyššej moci v zmysle čl. 23 ods. 1 článkov ILC za účelom ospravedlnenia platobnej neschopnosti host'ovského štátu bude závisieť od udalosti vyššej moci – obrana tu môže byť úspešná v prípade ozbrojeného konfliktu alebo krátko po jeho skončení. ZRILIC, J. *Armed Conflict as Force Majeure in International Investment Law*, p. 38.

⁶⁵ ŠTURMA, P. Náležitá péče v mezinárodním právu: obecný pojem s variabilným obsahem. In *Právnik*. Vol. 160, 2021, No. 6, s.401 – 415.

⁶⁶ Jej porušením dochádza k porušeniu jedného zo základných štandardov ochrany medzinárodných investícií v medzinárodných investičných dohodách a k porušeniu medzinárodného minimálneho štandardu.

a jej dodržiavanie vylučuje povinnosť kompenzácie investora, vyššia moc ako sekundárne pravidlo v rámci článku 23 článkov ILC vylučuje zodpovednosť štátu za porušenie primárneho pravidla medzinárodného práva, nie však povinnosť finančnej kompenzácie.

Podľa Zrilica je tak „*ťažké si predstaviť situáciu, keď by protiprávnosť konania host'ovského štátu, spočívajúca v zlyhaní štátu dostatočne chrániť investora počas ozbrojeného konfliktu bola vylúčená uplatnením vyššej moci v zmysle článku 23 článkov ILC*“.⁶⁷ Nie je to potrebné, pretože investičný tribunál bude posudzovať, či štát neplnil záväzky voči investorom porušením *due diligence*. Preskúvanie naplnenia podmienok uplatnenia konceptu vyššej moci podľa článkov ILC v uvedenom prípade je tak nadbytočné a okrem toho nesúvisí s povinnosťou prevencie, zakotvenou v medzinárodných dohodách o ochrane a podpore zahraničných investícií.

Záver

Využitelnosť vyššej moci v medzinárodnom investičnom práve je témou na samostatnú vedeckú monografiu a pandémie COVIDU-19 aktuálnosť vyššej moci len zintenzívnila. Napríklad typický problém uplatnenia vyššej moci štátnym podnikom host'ovského štátu v medzinárodnej investičnej arbitráži dostal vďaka pandémie nový rozmer – upriamil totiž pozornosť na trojzložkový test, tradične aplikovaný súdmi, aj investičnými tribunálmi pri uznaní práva štátneho podniku host'ovského štátu operovať s doložkou vyššej moci alebo obranou vyššej moci v zmysle čl. 23 ods.1 článkov ILC v rámci covidových žalôb. Obdobných problémov sú, samozrejme, desiatky a vzhľadom na obmedzený priestor nie je možné ich v jednej štúdií ani načrtnúť. Z tohto dôvodu záver štúdie obsahuje aspoň krátku rekapituláciu a súhrn parciálnych zistení, naznačených v jej jednotlivých častiach.

V úvodnej klasifikácii vyššej moci ako jednej z dvoch najčastejšie namietaných okolností vylučujúcej protiprávnosť v medzinárodných investičných sporoch boli zadefinované a rozlíšené jej tri koncepty: vyššia moc ako okolnosť, vylučujúca protiprávnosť v zmysle článkov ILC o zodpovednosti štátu za medzinárodne protiprávne správanie, okolnosť, namietaná v súvislosti s posudzovaním miery vynaloženej *due diligence*, a súčasne ako doložka s taxatívne uvedenými udalosťami vyššej moci v medzinárodných investičných zmluvách. V rámci prvého konceptu vyššej moci bola zdôraznená jeho akceptovanosť vo väčšine svetových právnych systémov a klasifikácia vyššej moci ako jedného zo základných právnych princípov.

Predstavené boli viaceré oblasti využitia doložky vyššej moci v medzinárodných investičných sporoch. Pandémia COVIDU-19 je nepochybne príčinou jednak oživenia konceptu vyššej moci, ako aj dôvodom na súvisiace adaptácie doložky vyššej moci v prospech medzinárodnej obchodnej a investičnej komunity v dôsledku predpokladu vysokého počtu budúcich postpandemických súdnych konaní a arbitráží. V rámci charakteristiky vývoja vyššej moci v rámci medzinárodného obyčajového práva bola pozornosť venovaná jej súčasnej kodifikovanej podobe v článku 23 ILC článkov vrátane vy-

⁶⁷ ZRILIC, J. *Armed Conflict as Force Majeure in International Investment Law*, p. 44.

svetlenia jej kvalifikovaných prvkov, a súčasne bol zdôraznený jej účel, ktorým je ospravedlnenie neplnenia medzinárodných záväzkov štátu počas jej trvania vzhľadom na jej individualizovanosť a nedobrovoľnosť konania štátu, spôsobenú donútením štátu konať v rozpore s medzinárodnoprávnym záväzkom. V dôsledku neexistencie slobodnej voľby konania tu zmysel uplatnenia vyššej moci spočíva v ospravedlnení nedostatku spôsobilosti štátu konať v súlade s medzinárodným právom.

Zmienená bola aj vyššia moc, modifikujúca due diligence – druhý koncept možného uplatnenia vyššej moci v medzinárodnom investičnom práve, ktorý je práve pre túto súčasť medzinárodného hospodárskeho práva príznačný pre časté porušovanie due diligence hosťovskými štátmi vo vzťahu k zahraničným investorom. Po odlíšení prvého konceptu vyššej moci ako okolnosti, vylučujúcej protiprávnosť konania štátu podľa článkov ILC v rámci zodpovednosti štátu v medzinárodnom práve od druhého konceptu vyššej moci ako externej udalosti, ktorá nastala v dôsledku nedostatočnej due diligence, je možné skonštatovať ich prelínanie, avšak súčasne aj vhodnejšie posudzovanie otázky porušenia záväzkov hosťovského štátu voči investorom, sledujúc druhý koncept vyššej moci v medzinárodnom investičnom práve. Jednak úzko súvisí s povinnosťou prevencie hosťovského štátu, zakotvenou v medzinárodných investičných dohodách v rámci platných základných štandardov ochrany medzinárodných investícií, a okrem toho dodržiavanie due diligence ako primárneho pravidla medzinárodného práva vylučuje v medzinárodnom investičnom práve – na rozdiel od uplatnenia prvého konceptu vyššej moci – povinnosť kompenzácie investora, čo je výhodné pre hosťovský štát.

Literatúra

- AL-RASHID, M., BARDYN, U., GOLENDUKHIN, L. Investment Claims Amid Civil Unrest: Questions of Attribution and Responsibility. In *BCDR International Law Review*. Vol. 3, 2016, No. 2, p.181 – 218
- AUGENBLICK M., BOUSSEAU A.B. Force Majeure in Tumultuous Times: Impracticability as the New Impossibility - It's Not as Easy to Prove as You Might Believe. In *Journal of World Investment & Trade*. Vol. 13, 2012, p. 59 – 75
- BEHRMANN, A., SMITH, J. The Importance of a Strong Force Majeure Clause in an Unstable Geopolitical Environment. In *The Journal of World Energy Law and Business*. Vol. 8, 2015, No. 2, p. 116 – 129
- BERGER, K. P., BEHN, D. Force Majeure and Hardship in the Age of Corona: A Historical and Comparative Study. In *McGill Journal of Dispute Resolution*. Vol. 6, 2019 – 2020, No. 4, p.78 – 130
- BERGER, K. P. Adaptation of Long-Term Contracts by International Arbitrators in the Face of Severe Economic Disruptions: Three Salient Problems. In *Journal of International Arbitration*. Vol. 37, 2020, No. 5, p. 589 – 606
- BJORKLUND, A. K. Chapter 16: The Necessity of Sustainable Development? In SEGGER, M. C., GEHRING, M. W. et al. *Sustainable Development in World Investment Law, Global Trade Law Series*. Vol. 30, The Hague : Kluwer Law International, 2011, p. 373 – 401
- BJORKLUND, A. K. Emergency Exceptions: State of Necessity and Force Majeure. In MUCHLINSKI, P. et al. *The Oxford Handbook of International Investment Law*. Oxford : Oxford University Press, 2008
- BNN ANALYSES: Belarus' Belaruskali Threatens Lithuania's Conservatives-led Cabinet [online] 2021, [cit. 30. 01. 2022]. Dostupné na: <https://bnn-news.com/belarus-belaruskali-threatens-lithuanias-conservatives-led-cabinet-230775>
- BÖCSKTIEGEL, K-H. Chapter 6: The Iran-United States Claims Tribunal: A Unique Example of Arbitrating for Peace. In FRANKE, U., MAGNUSSON, A. (eds.) *Arbitrating for Peace: How Arbitration Made a Difference*. The Hague : Kluwer Law International, 2016, p. 91 – 101

- BRUNNER, CH. Force Majeure and Hardship under General Contract Principles: Exemption for Non-performance in International Arbitration (The Hague: Kluwer Law International, 2008)
- CORBIN, A. Supervening Impossibility of Performing Conditions Precedent. In *Columbia Law Review*. Vol. 22, 1922, p. 422 – 429
- CHILDS, T. The Current State of International Oil and Gas Arbitration. In *Texas Journal of Oil, Gas and Energy Law*. Vol. 13, No. 1, 2018, p. 1 – 22
- CHOVANCOVÁ, K. The Use and Misuse of the Customary International Law Doctrine of Necessity in International Investment Arbitration. In *Právny obzor*. Vol. 102, 2019, Special Issue, p. 55 – 71
- CHOVANCOVÁ, K. Countermeasures and their (In)Comparable Congruence in International Investment Arbitration & the WTO Law. *Czech Yearbook of Public & Private International Law*. Vol. 8, 2017, p. 461 – 477
- CHOVANCOVÁ, K. *International Arbitration of Investment Disputes: Introduction and Basic Characteristics*. Žilina : Eurokódex, 2009
- DELLINGER, M. Rethinking Force Majeure in Public International Law. In *Pace Law Review*. Vol. 37, No. 2, 2017, p. 455 – 506
- GOEBEL, J. International Responsibility of States for Injuries Sustained by Aliens on Account of Mob Violence Insurrections and Civil Wars. In *American Journal of International Law*. Vol. 8, 1914, p. 802 – 852
- HARIDI, S. A. F., ZIMMERMAN, S. L. Chapter 13: COVID-19 and Energy Disputes in International Arbitration and the COVID- 19 Revolution. In SCHERER, M., BASSIRI, N. et al. (eds.): *International Arbitration and the COVID 19 Revolution*, The Hague : Kluwer Law International 2020, p. 231
- HOLMES, W. O. The Path of Law. In *Harvard Law Review*. Vol. 10, 1897, p. 457 – 477
- KELLEY, J. D. So What's Your Excuse – An Analysis of Force Majeure Claims. In *Texas Journal of Oil, Gas & Energy Law*. Vol. 2, 2007, No. 1, p. 91 – 117
- KRIEBAUM, U., DOLZER, R., SCHREUER, CH. *Principles of International Investment Law* Oxford : Oxford University Press, 2022
- LEW, J., MISTELIS L. A., KRULL, S. *Comparative International Commercial Arbitration*. The Hague : Kluwer Law International, 2003
- MARTINEZ, A. Part III Chapter 13: Invoking State Defenses in Investment Treaty Arbitration. In WAIBERL, M. KAUSHAL, A. et al. (eds.) *The Backlash against Investment Arbitration*. The Hague : Kluwer Law International, 2010, p. 315 – 337
- PADDEU, F. *Justification and Excuse in International Law*, Cambridge : Cambridge University Press, 2018
- PAPARINSKIS, M. Covid-19 Claims and the Law of International Responsibility. In *Journal of International Humanitarian Legal Studies*. Vol. 11, 2020, p. 311 – 330
- REISMAN, W. M., CRAWFORD, J. R. et al. (eds.) *Foreign Investment Disputes: Cases, Materials and Commentary*. 2nd Edition, The Hague : Kluwer Law International, 2014
- SMITH, J. D. Impossibility of Performance as an Excuse in French Law: The Doctrine of Force Majeure. In *Yale Law Journal*. Vol. 45, 1936, p. 452 – 467
- ŠTURMA, P. Náležitá péče v mezinárodním právu: obecný pojem s variabilním obsahem. *Právnik*. Vol. 160, 2021, No. 6, p. 401 – 415
- THIBIERGE, L. Force Majeure and Its Effects. In *International Business Law Journal*. Vol. 6, 2017, p. 603 – 617
- TSANG, K. From Coronation to Coronavirus: Covid-19 Force Majeure and Private International Law. In *Fordham International Law Journal*. Vol. 44, 2020, No. 1, p. 187 – 232
- ZAMANI, J., FIROOZMAND, M.R. Force Majeure in International Contracts: Current Trends and How International Practice is Responding. In *Arbitration International*. Vol. 33, 2017, No. 3, p. 395 – 413
- WAHAB, M. S. A. *Dispute Prevention, Management and Resolution in Times of Crisis Between Tradition and Innovation in International Arbitration and the COVID-19 Revolution*. In SCHERER, M., BASSIRI, N. et al. (eds.) *International Arbitration and the COVID 19 Revolution*. The Hague : Kluwer Law International, 2020), p. 1 – 26
- ZRLIC, J. Armed Conflict as Force Majeure in International Investment Law. In *Manchester Journal of International Economic Law*. Vol. 16, 2019, No. 1, p. 28 – 56

Súdne a rozhodcovské rozhodnutia

Amoco International Finance Corporation v. the Government of the Islamic Republic of Iran, Award (Jul. 14, 1987), 15 Iran-U.S. Cl. Trib. Rep.189

Gould Marketing, Inc. v. Ministry of National Defense of Iran, Interlocutory Award (Jul. 27, 1983), 3 Iran-U.S. Cl. Trib. Rep. 147

Gujarat State Petroleum Corporation (India), Alkoor Petroo Limited (India), Western Drilling Contractors Private Limited (India) v. Republic of Yemen (Yemen), The Yemeni Ministry of Oil and Minerals (ICC Case No. 19299/MCP), Award of 10 July 2015.

Libyan Arab Foreign Investment Company (LAFICO) v Republic of Burundi, Award (4 March 1991), 96 ILR, p 279

Phillips Petroleum Company Iran v. The Islamic Republic of Iran & the National Iranian Oil Company, Award (Jun. 29, 1989), 21 Iran-U.S. Cl. Trib. Rep.79

Rainbow Warrior (New Zealand v France) 20 RIAA 215 (1990)

Russian Claim for Interest on Indemnities (Russia / Turkey), Award (11 Nov 1912) PCA Case No. 1910-02

United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (US v. Iran), Judgment, 1980, I.C.J., (24 May)